

11 "MORAŠ LEA LOSSAT. II LEAT DUŠŠO VAJÁLDUHTTIT" – IEŠSORBMEJEDDJIID OAPMAHAČČAT SÁMI GUOVLLUIN

Anne Cathrine Silviken ja Gro Berntsen

Gowva: Anne Silviken

Čoahkkáigeassu

Iešsorbmen lea fuopmášahtti servodat- ja álbmotdearvvašvuodaváttisvuohta globálalaččat ja sisriikkalaččat. Iešsorbmen dáhpáhuvvá maiddáí sámi servodagain gos ollu gilit ja bearrašat leat bahuid vahágahtton. Eará sániiguin, Sámis leat ollu oapmahaččat maŋŋá iešsorbmemma. Dát kapihtal čalmmustahttá iešgudetlágán hástalusaid maid oapmahaččat sámi guovlluin vásihit go deaivvadit báikkálaš veahkehanásahusain. Kapihttalis digaštallat hástalusaid čadnon dasa go galgá veahki oažžut smávva servodagažiin ja veahkkeásahusa

váilevaš ipmárdusa. Loahpas problematiseret makkár mearkkašupmi lea máhtus ja ipmárdusa oapmahaččaid dilálašvuoda birra ja dan kultuvrralaš konteavsttas mas son eallá.

Álggahus

Dán kapihttalis háliidit čalmmustahttit muhtin dain hástalusain maid sámi oapmahaččat iešsorbmemma geažil sáhttet vásihit go deaivvadit veahkehanásahusain. Čállosa vuodđun lea girjekapihtal mii aitto báliid almmuhuvvui girjjis «Nye perspektiver på selvmord – Sorgstøtte og forebygging hånd i hånd» (1), ja Cappelen Damm Akademisk-lágádusa dohkkehemiin atnit osiid kapihttalis dás.

Oapmahaččat fáhkka ja vuorddekeahhtá jápmima geažil leat, obba lohku, iešgudet mađe duhtavaččat vehkiin maid leat ožžon veahkehanásahusain. Muhto manin lea dárbbalaš erenoamážit čalmmustahttit sámi oapmahaččaid? Juo, danin go mii klinihkalaš barggu čađa, prošeavttain main leat oassálastán, oktan dutkosiin «Manjibáhccit Davvi-Norggas go fáhkka jápmim čuožžila», diehtit ahte sámi oapmahaččat vásihit ahte veahkehanásahusain ii leat doarvái máhttu sámi giela ja kultuvrra mearkkašumis. Okta sámi oapmahaččat dajai dáinna lágiin:

– Ii leat diehtu ahte mis leat doaktárat geat ipmirdit sámi dilálašvuodaid, ja geat oidnet dien kultuvrralaš beali, geat ipmirdit olbmuid dárbbuid. Soaitá sáhttit boastut nai ipmirduvvot. Dat gal lea mu stuorámus ballu, boastut ipmirduvvot. Ferte leat oba surgat, boastut ipmirduvvot kultuvrra ja bajásšaddama dihte, ja de oažžut boastuveahki...

Min sávaldat lea ahte kapihtal sáhtta buktit lasi ipmárdusa sámi oapmahaččaid dilálašvuodas, ja dainna lágiin sáhttit veahkehit sin oažžut veahki maid jerret ja dárbbasit. Ovdal go čilget hástalusaid maid sámi oapmahaččat sáhttet vásihit, de háliidit vuos dadjat juoidá «Manjibáhccit Davvi-Norggas go fáhkka jápmim čuožžila»-dutkan birra, iešsorbmenproblematihka birra davviguovlluin ja gii sáhtta ipmirdit dahje árvoštallat iežas oapmahaččat.

Dutkamuš «Manjibáhccit Davvi-Norggas go fáhkka jápmim čuožžila»

Dutkamuš «Manjibáhccit Davvi-Norggas go fáhkka jápmim čuožžila» («Etterlatte ved brå død i Nord-Norge – Erfaringer med hjelpeapparatet og mestrings i et kulturelt perspektiv») (dán rájes gohčoduvvon oapmahaččaid dutkamuš) (2) lei Sámi dearvvasvuodadutkama guovddáza dutkan maid Davvi-Norgga universitehtabuohcciviesu RVTS nord (Regionalt ressurscenter om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging) ja álbmotdearvvasvuodainstituhtta čađahedje. Guorahallan válbmanii jagis 2011 ja dan ruhtadii Davvi Dearvvasvuoda dutkanfoanda ja SÁNAG (Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkalaš dearvvasvuodasuddjen ja sorjjasvuohhta).

Guorahallamis čohkkejedje dieđuid sihke jearahallanskoviiguin ja čiekŋudanjearahallamiiguin. Dán kapihttalis ovdanbuktit gávdnosiid artihkkaliin mat leat ovdal almmuhuvvon, mat leat kvalitatiiva čiekŋudanjearahallamiin lađastallojuvvon (3). Lađastallamii čohkkejedje oasseváldiid dan vuodul go orro boaittoealde sámi guovlluin Davvi-Norggas ja go jearahallamis ledje ságastan hástalusain mat ledje čadnon veahki vuostáiváldimii ja/dahje jearramii smávva servodagain. Oktiibuot 17 oapmahačča (12 nissona ja 5 dievddu) ledje oassin lađastallamis. Oasseváldiin lei iešgudetlágán čearddalaš duogáš (n muitala olbmuid logu): sápmelaš (n=7), dáčča/sápmelaš (n=6), dáčča (n=1) ja dáčča/kvena (n=3). Sii orro boaittoealde guovlluin Sis-Finnmárkkus (n=11), riddo- ja vuotnaguovlluin Davvi-Romssas (n=5) ja muhtin máttasámiguovllus Nordlánddas (n=1).

Iešsorbmen lea duođalaš álbmotdearvašvuodaváttisvuhta davviguovlluin

Obbalaččat leat alla iešsorbmemearit davviguovlluid álbmogis, ja erenoamáš alla meriid leat gávdnan Kanada, Alaska ja Ruonáeatnama eamiálbmogiid gaskkas (1). Leat moanat oktasašvuodát daid guovlluid iešsorbmenproblematihkain (4,5). Leat erenomáš stuora mearit nuorra dievdduid gaskkas ja iešsorbmenuohki lea dájvja haren dahje báhčin. Ollu báikkálašservodagat vásihit iešsorbmebáruid, ja lea stuora erohus giliid gaskkas das man ollu iešsorbmemat dáhpáhuvvet. Dan rájes go iešsorbmemearit loktanišgohte davviguovlluin 1960–70-logus, de lea iešsorbme servodatváttisvuhtan eamiálbmogiin oalle ollu čalmmustahtton. Vejolaš čilgehusat struktuvrralaš dásis leat leamašan servodatdílalašvuodát čadnon historjjálaš traumaide, nugo koloniseremii ja assimileremii (dáruiduhttin), ja jođánis ja stuora servodatrievdamat mat čuvvo moderniserema.

Iešsorbme lea leamašan, ja lea ain, duođalaš álbmotdearvašvuodaváttisvuhta davviguovlluin. Goitge leat oalle unnán čalmmustahttan buot etniid, áhčiid, oappáid ja vieljaid, muotáid/goskkiid, ednuid, siesáid, čeziid/egiid, áhkuid ja ádjáid, ustibiid, skuvlaoappáid ja -vieljaid ja bargoustibiid geat leat massán lagas olbmo iešsorbmemis.

Olbmo jápmin ii leat duššo loahpaheapmi: dat lea maiddáid álgaheapmi – sidjiide geat báhcet oapmahažžan. (6, s. 33, min jorgalus)

Gii sáhtta lohkkot oapmahažžan?

Alla iešsorbmemearit davviguovlluin dagahit ollu oapmahaččaid. Dábálaččat meroštallet birrasiid 10 oapmahačča juohke iešsorbmemis. Sámi fierpmádagain, maid dájvja čilgejit multipleaksan, leat olbmui dájvja mánga iešgudetlágán relašuvnna gaskaneaset bearraša, saga, ustivuoda bokte, bargoustibin ja miellahttun Sámis. Earet eará daid oktavuodaid dihte sáhttet ollu olbmot vásihit iežaset oapmahažžan ja dáhpáhus sáhtta sidjiide sakka čuochat. Go soames jápmá iešsorbme sámi guovllus, de dájvja stuorabearaš ja muđui sosiála fierpmádat iešgudet ládje doaimmagoahá. Sámi servodagain sáhttet dan dihte leat oullugat

geat dárbbášit veahki ja doarjaga veahkehanásahusas. Dávjá lea veahkehanásahusas iežas ipmárdus gii gullá lagamus bearrašii ja de maiddá geasa lea garrasit čuočcan ja gii dárbbáša ráđdeaddima ja veahki, ja dat ii álo heive sámi bearrašiid ja guovlluid vieruide ja vugiide. Veahkkefálaldaga ipmárdus ja vuohki movt lea organiserejuvvon odne sáhtá danin šaddat váilevaš go galgá fállat veahki buohkaide geain vejolaččat sáhtá leat dárbu oázžut doarjaga ja veahki sámi bearrašiin ja guovlluin. Sáhtá danin leat ávkkálaš bargat eanet fierpmádat-didolaččat, ovdamearkka dihte bovdet stuorabearraša ja vaikko vel muđui ge fierpmádaga čeahkkaneapmái oassin čuoovvoleamis.

Makkár hástalusaiuin deaivvadit sámi oapmahaččat?

Vaikko ollu oapmahaččat obbalaččat ožžot buori doarjaga bearrašisttiset, ustibiinniset ja bargoustibiinniset, de sáhtá oallugiin maid dárbu oázžut ámmátlaš veahki sosiála fierpmádatdoarjaga lassin. Vaikko gelbbolašvuolta heahtedilliin ja traumaduovdagis lea ovdánan ollu mañemus logi jagiin, ja ollu oapmahaččat leat duhtavaččat vehkiin maid ožžot, de vásihit ain ollu sámi oapmahaččat hástalusaid go deaivvadit veahkehanásahusain mañnil go leat massán lagasolbmo iešsorbmemis.

Hástalusat čadnon veahki vuostáiváldimii smávva servodagažiin

Orrut smávva báikkálašservodagažiin sáhtá mielddisbuktit ahte olbmot dovdet guhtet guimmiideaset priváhta ja ámmátlaš rollain (multipleksa rollat) ja jođášit seamma sosiála fierpmádagain. Dat leat oktavuodát maid oallugat vuosttažettiin vásihit buorren ja sáhttet leat ággan manin háliidit orrut smávva servodagažiin. Muhto dat sáhtá maiddá buktit hástalusaid go heahtedilli deaivida.

Smávva oktavuodát ja multipleksa relašuvnnat dagahit ahte lea stuorát vejolašvuolta ahte ámmátlaš veahkit maiddá vásihit ahte iešsorbmen čuočcá sidjiide. Sámi konteavsttas, mas leat viidábut bearaš- ja sohkačanastumit, lea vel stuorát vejolašvuolta ahte dat maiddá vehkiide čuočcá persovnnalaččat. Oapmahaččaidutkamušas válddahedje moanat oapmahaččat movt lea go «buohkat dovdet buohkaid» ja movt dat sáhtá buktit hástalusaid veahkehanásahussii (3). Okta, gii oappás lei massán, čilgii dan ná:

– Ja mun jáhkán gal ahte orrut smávva birrasis, gos eai leat eará psykiátralaš buohccidivššárat geat sáhttet fitnat guossis, das lea mearkkašupmi. Son oáččui nu vártnuhis rolla, son várra ieš maid šattai oapmahažžan ja de galgai veahkehit min. Dasa lassin lei son mu ustit, ja dan jurddašallen duos dás ain, ahte dovdén ahte mun šadden veahkin. Mun fertejin jeddet su ja leat son gii attii fámuid birgehalla.

Lea stuora vejolašvuolta ahte rolla ustibin ja rolla ámmátlaš veahkin vuostáiváldo guovttelágán vuordámušaiuin oapmahaččaid bealis, go lea sáhka makkár doarjaga ja veahki dat olmmoš sáhtá addit. Go vuordámušat eai ollašuva, de sáhtá vásihuvvot ahte ii

leat ožžon doarjaga dahje veahki maid dárbbáša, dahje nugo ollu oapmahaččat cuigejedje, olmmoš šaddá eahpesihkar maid duodas oaččui, dahje “gii” dat lei gii finai sin luhtte. Dát hástá ahte veahkehanásahusas galgá lea máhttu ja galgá leat diđolaš hástalusas maid multipleaksa relašuvnnat buktet.

Vásáhusat maid oapmahaččat muitalledje guorahallamis vihtanastet ahte vaikko muhtimiid mielas lei dorvvolaš dovdat su gii lei veahkin, de dat maiddái buvtii hástalusaid dalle go oapmahaččain lei sihke ámmátlaš ja priváhta relašuvdna vehkiin. Rollaid seaguheapmi, čadnon multipleaksa rollaide ja relašuvnnaide, sáhtttá dagahit ahte oapmahaččat hilgot vuostáiváldimis veahki, daningo eai hálit “almmustahttit” persovnnalaš dilálašvuodaid vehkiide geat maiddái leat bearašlahtut, ránnját dahje ovddeš/dálá bargoustibat (7). Diekkár diliin šaddá dehálaš ahte son guhte fállá veahki čielggada makkár rolla sus lea dilálašvuodas. Dasa lassin ferte čielggaduvvot makkár ágga eahpesihkarvuoda dahje hilguma duohken lea go fállá ámmátlaš veahki dahje doarjaga: leago váilevaš dárbu veahkáii juste dalle, vai háliidit go eará olbmo veahkin?

Váilevaš luohttámuš veahkehanásahussii

Ohcat ja vuostáiváldit veahki lea dábálaččat hearkkes proseassa, ja heahtediliin sáhtttá leat erenoamáš hástaleaddji. Leat ollu bealit main lea mearkkašupmi buori dearvvašvuodačoahkkimis, ja luohttámuš veahkehanásahussii ja veahkkáii leat guovddáš áššit dán oktavuodas. Vaikko ollu iešsorbmenoapmahaččat ledje duhtavaččat vehkiin maid vuostáiválde veahkehanásahusas, de čájehii min guorahallan ahte muhtin oapmahaččat eai lean duhtavaččat vehkiin maid vuostáiválde dahje mii sidjiide fállui (3). Okta ášši mii bodii ovdán, lei váilevaš luohttámuš veahkehanásahussii, man vásihedje ahte válddii beare unnán fuola sin erenoamášdárbbuin váttis dilis mas sii ledje, gč. soames eatni:

– Ii, sii eai nagodan jurddašit movt lea massit ovtta iežas lagamuččain. Sii eai nagot jurddašit dan, muhto mis lea iežamet vuogádat, mis leat iežamet njuolggadusat maid doahhtalit ja that’s it.

Oallugiid mielas dáidá dán eatni vásáhus leat oahpis: ahte vásihit veahkehanásahusa unnán máškidin, ja ahte das leat lágat ja njuolggadusat mat menddo sakka stivrejit veahki mii fállu. Báikkálašservodagain gos leat unnán ássit, gos eai oro nu lahkálaga, gos leat guhkes gaskkat ja lea ráddjejuvnon man oľahanmutter ámmátlaš veahkki lea, doppe leat sosiála oktavuodát ja ovttasdoaimman man vuodđun lea máškidisvuolta ja iešheanalašvuolta, dájvá leamašan dárbbášlaččat. Kleinman čállá ahte árvvuin ja norpmain maid lea oamastan bearrašisttis ja báikkálašservodagastis (priváhtasfearas) lea stuora mearkkašupmi dasa ahte goas ja gos ohcá veahki ja makkár vuordámušat leat veahkehanásahussii (8). Oapmahaččain sáhttet dakkár ipmárdusa siskobealde, go deaivvadit veahkehanásahusain (almmolaš sektoriin), vuosttažettiin leamašan vuordámušat čadnon máškidisvuhtii ja veahkkáivuhtii.

Dilálašvuodas go dárbbasit ámmátlaš veahki, deaivvadit veahkehanásahusain mii buori muddui stivrejuvvo lágaiguin ja njuolggadusaiguin mat muddejit geavaheaddjevuogatvuodaid ja mas sáhtá leat unnán sadji báikkálaš ja individuála heiveheimiide.

Oapmahaččait vásáhusat váilevaš máškidisvuodas sáhtá dasto dulkot dovddaheapmin soabatmeahtunvuodas gaskkal sin iežaset eallinmáilmmi ja vuogádatmáilmmi, maid veahkehanásahus ovddasta. Šaddá deaivvadeapmin, dahje boatkan, gaskkal guokte kultuvrra mat ovddasteaba goabbatlágan árvo- ja norbmavuogádaga. Gullestad čállá ahte dát sáhtá buktit vuoimmehisvuodadovddu servodatstruktuvrraid (veahkehanásahusa) guovdu, maid oapmahaččat vásihit stivrejuvvo eará morálalaš njuolggadusaiguin go sin iežaset (9). Go priváhta eallinmáilmmi ja vuogádatmáilmmi gaskkas šaddá beare stuoris, de sáhtá dat dagahit hedjonan luohttámuša veahkehanásahussii.

Váilevaš oskkáldasvuolta báikkálaš veahkehanásahussii lei maiddá relaterejuvvon vehkiid váilevaš gelbbolašvuhtii heahtedille- ja morašduovdagis. Lassin dasa ahte ohcaledje obbalaččat buoret gelbbolašvuoda das maid oapmahaččat manjil iešsorbme dárbbasit, de ledje moanat sámi oapmahaččat geat cuiggodedje váilevaš sámi kulturgelbbolašvuoda vehkiin (3,7). Koloniserema ja garra dáruiduhttinpolitihka (assimilerema) geažil sáhttet sámi álbmogis ovdánan negatiiva guottut ja eahpeluohttámuš almmolaš instánsaide, nugo veahkehanásahussii, mii lea vuodđuduvvon eanetlohkoálbmoga premissaiguin. Dat mearkkaša ahte vaikko vel leat ge láhkamearriduvvon vuogatvuodas, de leat muhtin sápmelaččat duhtameahttumat veahkehanásahusain go lea sáhka beasatlašvuodas ja bálvalusa kvalitehtas. Dat sáhtá earet eará leat čadnon dasa ahte váilu doarvá gelbbolašvuolta sámi historjjás ja kultuvrras, giellamáhttu, eai dovdda báikkálaš norpmaid ja vieruid, ja váilu buozalmasvuodaipmárdus ja ipmárdus hálddašan- ja buoridanvieruid dáfus. Ovtadássásaš dearvvašvuodafálaldat eaktuda ahte kultursensitivitehta obbalaččat eanet čalmmustahtto ja sápmelaččaid sajádat emiálbmogin ja erenoamážit minoritehtan Norggas dohkkehuvvo.

Mii oaivilduvvo kulturgelbbolašvuodain ja kulturipmárdusain? Ja manin lea dat dehálaš?

Stordahl sirre kulturgelbbolašvuoda ja kulturipmárdusa (10). Kulturgelbbolašvuoda-doahpaga čilge son ahte lea “gelbbolašvuoda-, doaibman- ja árvoštallanvuoddu maid oažžut reaidun go bajásšaddat muhtin dihto kultuvrras” (10, s.13). Kulturipmárdusa čujuha son ahte lea “ipmárdus mii addá gelbbolašvuoda bargat analyhtalaččat olbmuidgaskasaš problematihkain sihke mánggakultuvrralaš ja ovttakultuvrralaš konteavsttain.” (10, s. 13). Veahkis sáhtá leat kulturgelbbolašvuolta, muhto váilu kulturipmárdus, dahje sáhtá ámmátoahpus bokte váldán alcces ámmátkultuvrra mii ii váldde vuhtii dan báikkálaš kultuvrralaš gelbbolašvuoda. Ámmátlaš oktavuodas lea eaktun ahte vehkiin, lassin kulturgelbbolašvuhtii, galgá leat kulturipmárdus, vai nákkejit atnit gelbbolašvuodaset ulbmilávkkálaš

ja kultursensitiiva vugiin. Čeahci, gii čeahcebis lei massán iešsorbmemis, buktá ovdan maid son vásihii váilevaš kulturgelbbolašvuohtan veahkehanásahasas:

– ... jurddašan ahte dat lea veaháš dan sámevuodas mainna lean bajásšaddan, jus sáhtta gohčodit dan sámi kultuvran, dat hal lea dat ahte galgá ieš birget. Eat siða almmolašvuoda lahka iežamet, ja dainna leat duodas leamašan veaháš eanet nággárat ovdal, ahte dáinna birgehallas bearraša siskkobealde. Muhto dán háve han bávkkehii olles bearraš, ja de gal duodas dárbbaseimmet muhtin earáid geat livčče sáhttán min veahkehit. Nu ahte gal mun veaháš hirmahuvven das man heittogit doaimmai, go mun jáhkken dat galggai doaimbat.

Váilevaš kultursensitivitehta sáhtta govviduvvot dán čezzi vásáhusain, gii problematisere “galgá ieš birget”-árvvu. “Birget” dahje “ieš birget” leat guovddáš árvvut sámi mánáidbajásgeassimis, mas mihttu lea birget ruđalaččat, rumašlaččat, psyhkalaččat ja sosiálalaččat. Nymo (11, s. 56) čállá ahte galgá “atnit dan mii lea hálldus ja ávkkástallat dan, vai eallá”. Birgen lea individuála ja kollektiiva árvu mii sáhtta báidnan sihke oapmahaččaid ja su guhte lea báikkálaš veahki. Vuordámuš ahte galgá ieš birget lea ovtta dáfus hehttehussan oapmahažžii go lea sáhka veahki ohcamis. Nuppe dáfus ges sáhtta dagahit ahte báikkálaš veahki ii fála dárbbášlaš dearvvašvuodaveahki. Sámi konteavsttas lea dasa lassin árbevirolaččat leamašan norbma ahte priváhta ja tabu áššit galget čovdojuvvot bearraša siskkobealde, juoga mii sáhtta vel eanet nanusmahttit hehttehusa ohcat ja vuostáiváldit dárbbášlaš veahki. Jus veahkis lea doarvái kulturgelbbolašvuohta ja –ipmárdus, sáhtta son leat eambo didolaš báikkálaš norpmaid ja árvvuid birra ja iežas rolla dáfus go deaivvada oapmahaččai-guin, ja dainna lágiin šaddat buoret veahkkin.

Čoahkkáigeassu

Dutkamat čájehit ahte oapmahaččat maŋŋil iešsorbmemiid ja eará fáhkka ja vuorde-meahtun jápmimiid, ohcalit proaktiiva vehkiid geain lea buorre fágalaš ja kultuvrralaš gelbbolašvuohta (3). Ollu sámi oapmahaččaide mearkkaša dat veahkit geain lea gelbbolašvuohta sámi historjjás, eallinoainnus ja árbevieruin, ja geat nákkejit atnit dán gelbbolašvuoda go deaivvadit daiguin geat dárbbášit veahki ja doarjaga ekstrema dilálašvuodas, nu go massit ovtta iežas lagamuččain iešsorbmemii lea ge. Dát lea vuodđogelbbolašvuohta jus galgá nákcet hábmet relašuvnnaid maid siskkobealde vásihit dorvvolažžan muitalit vásáhusaideaset maŋŋil fáhkka jápmima, nugo iešsorbmemma, ilmmá ballat ahte sin boastut ipmirdit ja/dahje eai váldde duodalažžan. Addit buori doarjaga ja veahki oapmahaččaide iešsorbmemma maŋŋil lea dehálaš iešsorbmeneastadeaddji doaimbaidju.

Referánssat

1. Silviken AC, Berntsen G. Etterlatte ved selvmord i samiske områder. I: Dyregrov K, Sogne-Møller V (red). Nye perspektiver på selvmord – Sorgstøtte og forebygging hånd i hånd. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2021 (ISBN 9788202669195).
2. Silviken A (prosjektleder). «Sorg er tungt. Det er ikke bare å glemme». Rapport fra forskningsprosjektet «Etterlatte ved brå død i Nord-Norge». Tromsø: Senter for samisk helseforskning, UiT Norges arktiske universitet, 2015. [Tilgjengelig fra: https://uit.no/Content/420162/Silvikin%2BAnne%2Brapport%2B02%2B2015_v5.pdf].
3. Silviken A, Berntsen G, Dyregrov K. Etterlattes erfaringer med lokalt hjelpeapparat i samiske områder i Nord-Norge. *Sykepleien Forskning* 2014;9(1):36-42. <https://doi.org/10.4220/sykepleienf.2014.0026>.
4. Young TK, Revich B, Soininen L. Suicide in circumpolar regions: an introduction and overview. *Int J Circumpolar Health* 2015;74:27349. <https://doi.org/10.3402/ijch.v74.27349>.
5. Silviken A, Haldorsen T, Kvernmo S. Suicide among indigenous Sami in Arctic Norway, 1970-1998. *Eur J Epidemiol* 2006;21(9):707-713. <https://doi.org/10.1007/s10654-006-9052-7>.
6. Shneidman ES. *Deaths of Man*. Quadrangle: The New York Times Book Co, 1973.
7. Dyregrov K, Berntsen G, Silviken A. The need for and barriers to professional help – a qualitative study of the bereaved in Sami areas. *Suicidology Online* 2014;5:47-58. [Tilgjengelig her: <http://www.suicidology-online.com/pdf/SOL-ISSUE-5-1.pdf>].
8. Kleinman A. *Patients and healers in the context of culture: an exploration of the borderland between anthropology, medicine, and psychiatry*. Berkeley: University of California Press, 1980 (ISBN 9780520045118).
9. Gullestad M. *Kultur og hverdagsliv. På sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget, 1989 (ISBN 9788200027829).

10. Stordahl V. Refleksjoner rundt utvikling av en samisk psykiatri. I: Eidheim IH, Stordahl V (red). Kulturmøte og terapi i Sápmi. Kárášjohka: Davvi Girji OS, 1998, s. 11–24 (ISBN 9788273743954).
11. Nymo R. Helseomsorgssystemer i samiske markebygder i Nordre Nordland og Sør-Troms. Praksiser i hverdagslivet. «En ska ikkje gje sæ over og en ska ta tia til hjelp» [Doktorgradsavhandling]. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2011. <https://hdl.handle.net/10037/9096>.

Kapittel 11: <https://doi.org/10.7557/7.6473>